

"הרי הוא פנשבע לשוא" — לחקר גדרו של איסור ברכה שאינה צריכה

א. פתיחה — הצגת הסוגיה והקושיה

יסוד מוסד בהלכות ברכות הוא מאמרם של רב וריש לקיש בסוגיית ברכות:

קַל הַמְבָרֵךְ בְּרָכָה שְׁאֵינָה צְרִיכָה — עוֹבֵר מְשוּם "לֹא תִשָּׂא!"

— ברכות ל"ג א: ל"ה

מימרא זו, שנפסקה להלכה ברמב"ם ובשולחן ערוך, מעמידה לכאורה את המברך ברכה מיותרת בשורה אחת עם הנשבע לשווא — עובר בלאו מעשרת הדיברות. אלא שכאשר באים אנו לבחון את הדברים לאורן של שאר הסוגיות, מתעוררת קושיה כפולה ומכופלת:

הקושיה הראשונה — מסוגיית תמורה. הגמרא בתמורה (ד ע"א) מחפשת מקור לאזהרה על עצם הוצאת שם שמים לבטלה, ומעלה חרס בידה:

ואי אמרת מוציא שם שמים לבטלה – אזהרתיה מהיכא? אלמה לא? והכתיב: את ה' אלקיך תירא! ההוא אזהרת עשה הוא. תמורה ד' א'

הרי לנו בפירושו: המוציא שם שמים לבטלה — סתם הזכרה בלא כלום — אינו עובר בלאו כלל, אלא באזהרת עשה בלבד של "את ה' אלקיך תירא". והדברים מפליאים עד מאוד: אם הזכרת השם הערומה, שאין בה שום תוכן, אינה אלא בעשה — היאך המברך ברכה, שכל כולה דברי שבח והודאה למקום, שנוסחה מטבע מתוקן שטבעו חכמים — דווקא הוא יעבור בלאו חמור של "לא תשא"? וכי הברכה מוסיפה חטא על ההזכרה? אדרבה, לכאורה היה לנו לומר להפך: תיתי ליה שהזכיר את השם דרך כבוד ושבח!

הקושיה השנייה — מגוף הפסוק. "לא תשא את שם ה' אלקיך לשוא" — בשבועה כתיב, כפשוטו של מקרא וכדרשת חז"ל בכל מקום. מניין לנו להרחיבו למברך, שאינו נשבע כלל?

והקושיה השלישית — מסוגיית ברכות עצמה. בפרק מי שמתו (ברכות כא ע"א) אמרו: ספק אמר אמת ויציב ספק לא אמר — חוזר ואומר. והלא אם שמא כבר אמר, נמצא מברך עתה ברכה שאינה צריכה; ואם איסור תורה יש כאן — היאך מכניסים אותו חכמים לספק לאו דאורייתא?

שלוש הקושיות הללו מוליכות אל חקירה אחת יסודית, שתשמש שדרה למאמר זה: איסור ברכה שאינה צריכה — האם דין הוא בהזכרת השם, שהברכה המיותרת נדונה כהוצאת שם שמים לבטלה ואיסורה מדין "לא תשא"; או דין הוא במעשה הברכה גופו — פגיעה במטבע שטבעו חכמים — והפסוק אינו אלא אסמכתא? נבסס את שני הצדדים משיטות הרמב"ם והתוספות, נחדד בדברי האחרונים, נתלה בהם את החילוק בין "ברכה לבטלה" ל"ברכה שאינה צריכה" ואת דין גרם ברכה, נבחן את הנפקא-מינות למעשה — ומתוך כל אלה נעלה חידוש מגובש המיישב את הקושיות כאחת.

ב. מקור הדין — הסוגיות בברכות ובתמורה

סוגיית תמורה (ג ע"ב – ד ע"א) עוסקת במקלל את חברו בשם, ובתוך דבריה משווה אותו למוציא שם שמים לבטלה:

וְאִמָּא — לְמוֹצִיא שְׁמֵי שָׁמַיִם לְבִטְלָהּ? מִי גָרַע מְקַלֵּל אֶת חֲבִירוֹ בְּשֵׁם מְמוֹצֵיא שְׁמֵי שָׁמַיִם לְבִטְלָהּ?

— תמורה ג' ב:י"ט

ובהמשך, כשמבקשת הגמרא אזהרה למוציא שם שמים לבטלה ומציעה את "את ה' אלקיך תירא", היא דוחה: "ההוא אזהרת עשה הוא". ופירש רש"י:

ההיא אזהרת עשה היא – דאת ה' אלקיך תירא מצות עשה היא, ולא שמה אזהרה. והלכך מיתוקם ליראה את השם הנכבד במקלל את חברו בשם, אי נמי מוציא שם שמים לבטלה. רש"י על תמורה ד' א:י"ג

הנה נתבאר: יסוד איסור הזכרת השם לבטלה הוא בדיני יראת השם – "ליראה את השם הנכבד והנורא" – חיוב עשה שבין אדם למקום, ולא לאו של "לא תשא". ואם כן, הדרא קושיא לדוכתה ביתר שאת: סוגיית ברכות תולה את המברך ברכה שאינה צריכה בלאו, וסוגיית תמורה מלמדת שאפילו הזכרה גמורה לבטלה אינה אלא בעשה.

קושיה זו, שהיא נקודת המוצא שלנו, היא היא שהטרידה את בעל מנחת חינוך, וכה דבריו:

ובש"ס ברכות ל"ג כל המברך ברכה שא"צ עובר בל"ת לא תשא וכ"ה בר"מ פ"א מה' ברכות ה"ט"ו [...] ולדידי צ"ע מאוד על הש"ס ור"מ דבהדיא מבואר בסנהדרין שם ובתמורה דמוציא ש"ש לבטלה אף על עבירה אינו רק באזהרת עשה דאת ה' [...] והנה דעת תוס' ר"ה ל"ג דברכה שא"צ אינה אלא דרבנן [...] אבל לדעת הר"מ דהוי דאורייתא [...] ומד' הר"מ נרא' דלוקין על ברכה שא"צ וצ"ע.

— מנחת חינוך ל' א:ב'

המנחת חינוך הניח את הדברים ב"צריך עיון". ואנו ננסה, בסייעתא דשמיא, להראות כי דווקא מתוך הקושיה תיוולד ההבנה: החומרה היתרה של הברכה על פני ההזכרה – היא עצמה המפתח לגדר האיסור.

ג. החקירה המרכזית – הרמב"ם מול התוספות ושורש מחלוקתם

צד ראשון: דין בהזכרת השם – שיטת הרמב"ם

הרמב"ם פסק בהלכות ברכות:

כָּל הַמְּבָרֵךְ בְּרַכָּה שְׂאִינָה צְרִיכָה הָרִי זֶה נוֹשֵׂא שְׁמֵי שָׁמַיִם לְשׂוּא וְהָרִי הוּא כְּנֹשֵׁבֵעַ לְשׂוּא וְאִסּוּר לְעֲנוֹת אַחֲרָיו אָמֵן.

— משנה תורה, הלכות ברכות א:ט"ו

שתי לשונות מכוננות נקט הרמב"ם: "נושא שם שמים לשוא" – לשון המקרא של "לא תשא"; ו"הרי הוא כנשבע לשוא" – הקבלה גמורה לשבועת שווא. ושנה הרמב"ם את משנתו גם בהלכות שבועות, בהשוותו שלושה זה לזה:

הַשּׂוֹמֵעַ הַזְכָּרַת הַשֵּׁם מִפִּי חֲבֵירוֹ לְשׂוּא אוֹ שְׂנֹשֵׁבֵעַ לְפָנָיו לְשָׁקֵר אוֹ שֶׁבֵרַךְ בְּרַכָּה שְׂאִינָה צְרִיכָה שֶׁהוּא עוֹבֵר מִשּׁוֹם נוֹשֵׂא שְׁמֵי ה' לְשׂוּא כְּמוֹ שֶׁבִּאֲרָנוּ בְּהַלְכוֹת בְּרַכּוֹת הָרִי זֶה חֵיב לְנִדּוֹתוֹ.

— משנה תורה, הלכות שבועות י"ב:ט'

ושם באותו פרק ביאר הרמב"ם את שורש איסור ההזכרה:

ולא שבועה לשוא בלבד היא שאסורה אלא אפלו להזכיר שם מן השמות המיוחדין לבטלה אסור... שהרי הכתוב מצוה ואומר "לִירְאָה אֶת הַשֵּׁם הַגָּבֹהַ וְהַנּוֹרָא". ובכלל יראתו שלא יזכירו לבטלה.

— משנה תורה, הלכות שבועות י"ב

וכך הבינו האחרונים בפשטות את דעתו, וכלשון האבן האזל: "דהא הרמב"ם סובר דאם בירך לבטלה עובר מדאורייתא על לא תשא" אבן האזל על משנה תורה, הלכות ברכות א"ט:ו"א. הרי לפנינו הצד הראשון בחקירה: האיסור הוא דין בהזכרת השם — נשיאת שם שמים לשווא — ואיסורו מן התורה.

אלא שדוק בלשון הרמב"ם ותמצא דבר פלא: הרמב"ם עצמו חילק בין שני הפרקים. בהלכות שבועות, לעניין סתם הזכרה, נקט לשון "לבטלה" והסמיכה ל"ליראה את השם" — עשה; ואילו בברכה שאינה צריכה נקט "נושא... לשוא" ו"כנשבע לשוא" — לשונות "לא תשא" דווקא. החילוק הזה עוד יעמוד לנו בהמשך.

צד שני: דין במעשה הברכה — שיטת התוספות והרא"ש

התוספות בראש השנה נקטו דרך אחרת לגמרי:

ומשום דמברך ברכה שאינה צריכה וקעבר משום כל תשא ליכא דההיא דרשה דרבנן דהא אמר בפרק מי שמתו (ברכות דף כא.) ספק קרא אמת ויציב ספק לא קרא חוזר וקורא ולא אסרינן מספק משום לא תשא ומוציא שם שמים לבטלה דאסרינן בפ"ק דתמורה (דף ג. ד.) מדכתיב את ה' אלהיך תירא הני מילי בלא ברכה

— תוספות על ראש השנה ל"ג א:ה'

שלושה יסודות בדבריהם: האיסור מדרבנן והפסוק אסמכתא; הראיה — מ"ספק קרא"; והחילוק המכריע — איסור התורה של הזכרת השם "הני מילי בלא ברכה". והריטב"א ניסח את הראיה בבהירות לוגית חותכת:

כל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא וכו'. פ' מדרבנן קאמר ואסמכתא בעלמא הוא והכי משמע ממאי דאמרי' לעיל בפ' מי שמתו ספק אמר או"י ספק לא אמר חוזר ואומר אמת ויציב מ"ט אמת ויציב מדאורייתא ואי אמרת ברכה שאינה צריכה אסורה מדאורייתא הרי מכניס עצמו בספק איסורא דאורייתא... אלא ודאי מדרבנן הוא וטוב לו שיוציא עצמו מספק דאורייתא אף על פי שעובר בספק איסורא דרבנן

— ריטב"א על ברכות ל"ג א:ט"ו

והרא"ש בפסקיו, לעניין נשים המברכות על מצוות עשה שהזמן גרמן, הוסיף את המשפט שהוא לדעתנו המפתח להבנת כל השיטה:

ואין כאן משום לא תשא את שם לפי שמברכות ברכה שאינה צריכה דהך דרשא אסמכתא בעלמא היא דהא אמרי' בפ' מי שמתו (ברכות דף כא.) ספק קרא קרית שמע ספק לא קרא יחזור ויקרא ולא אסרינן מספק משום כל תשא הלכך כיון שמתכוונות לברכה אין כאן משום כל תשא

— פסקי הרא"ש על קידושין א"מ:ט"א

עתה נעמוד על שורש הדברים, וכאן טמון גרעין החידוש שנפתח בהמשך. שני הצדדים מודים בסוגיית תמורה: הזכרת השם גרידא — עשה בלבד. מחלוקתם היא במעמדו של מטבע הברכה ביחס להזכרה:

לתוספות ולרא"ש — מטבע הברכה הוא מתיר. כיוון שהמברך אומר את השם בתוך מסגרת של שבח והודאה אמיתיים, אין באמירתו "שווא" כלל — שבחו של מקום לעולם אמת הוא. "כיון שמתכוונות לברכה — אין כאן משום בל תשא": צורת הברכה מפקיעה את ההזכרה מגדר "לבטלה", ומן התורה אין כאן כלום. לא נותר אלא איסור דרבנן — שלא לבזבז את מטבע הברכות שתיקנו חכמים שלא לצורך.

לרמב"ם — מטבע הברכה הוא מְחַיֵּב. "לא תשא" אין פירושו "לא תזכיר" אלא "לא תישא" — לא תיטול את השם ותשית אותו על דבר. ההזכרה הערומה אינה "נשיאה", ולכן אינה אלא בעשה של יראה; אבל השבועה — שהאדם נושא בה את השם ומטילו על דיבורו — היא אב הלאו. ומעתה, הברכה אף היא מעשה נשיאה: המברך נוטל את השם במטבע קבוע וחגיגי ומשית אותו על חפץ, על מאורע, על מצווה. כשיש צורך — זו תכלית תקנת הברכות; כשאין צורך — הרי נשא את השם לשווא, "והרי הוא כנשבע לשוא" — בדקדוק גמור, שכן הברכה והשבועה שתיהן תולדות "נשיאת השם".

נמצא שהחקירה, בעומקה, אינה "הזכרה מול מעשה" בפשטות — שני הצדדים מודים שמעשה הברכה הוא הקובע; מחלוקתם אם המטבע מרומם את ההזכרה לכדי נשיאה האסורה בלאו (רמב"ם), או מפקיעה מגדר שווא ומתירה מן התורה (תוספות). וסימן לדבר מלשון הגמרא עצמה: "כל המברך" אמרו, ולא "כל המזכיר" — העבירה מוגדרת על ידי מעשה הברכה. ולפי זה יש מקום לחדד עוד: לצד שהאיסור בנשיאת השם — לא יעבור עד שיגמור הזכרת השם; ולצד שהאיסור במעשה הברכה המיותר — יש פנים לומר שמשעה שנכנס למטבע ברכה שאינה צריכה כבר נפגם המעשה, ועדיין צריך עיון.

ד. עיון האחרונים — חידוד שני הצדדים

המגן אברהם העמיד את המחלוקת על מכונה, והוסיף נפקא-מינה:

כנשבע לשוא. דאמרי' דעובר משום לא תשא וגו' מ"מ אינו אלא מדרבנן וקרא אסמכתא בעלמא היא (תוס' סוף ר"ה והרא"ש פ"ק דקידושין) ודעת הרמב"ם שהוא דאורייתא... ולדבריהם אם מברך מספק אינו עובר על לא תשא — מגן אברהם רט"ו:ו'

ומנגד, הערוך השולחן פקפק בעצם ייחוס הדעה לרמב"ם:

ואף על גב דאין זה לאו דאורייתא ממש... אבל בברכה איסורו מדרבנן... וזה שאמרו בברכות (ל"ג.) דהמברך ברכה שאין צריך עובר משום 'לא תשא' אסמכתא בעלמא הוא... ויש מי שרוצה לומר דהרמב"ם בפרק א' מברכות דין ט"ו סבירא ליה דהוי דאורייתא (מג"א סק"ו), ואינו מוכרח.

— ערוך השולחן, אורח חיים רט"ו:ה'

ובעל חכמת שלמה, רבי שלמה קלוגר, הביא ראיה מחודדת לצד הדרבנן מסוגיית ערבי פסחים:

נראה לי כעת בעזה"י ראייה ברורה דהוי רק דרבנן ממ"ש פרק ע"פ דף קט"ו אפי' למ"ד מצות אין מבטלות זא"ז ה"מ דאורייתא ודאורייתא אבל דאורייתא ודרבנן מבטלין וקשה למה יחשב מרור דרבנן ניהו דגוף חיובו הוי רק דרבנן מכל מקום אם מברך על אכילת מרור... אם לא יאכל מרור כלל א"כ בירך ברכה לבטלה ועשה איסור תורה... ובע"כ מוכח דברכה לבטלה רק דרבנן

— חכמת שלמה על שולחן ערוך, אורח חיים רט"ו:ג'

אך המעניין מכול לענייננו הוא בעל נשמת אדם, שבנה גשר בין השיטות, וניסוחו מגלה בדיוק את הנקודה שהעלינו — שהכול תלוי בשאלה אם צורת הברכה מפקיעה את ה"שווא":

דעת התוס' בר"ה ל"ג... דאע"ג דנפקא מקרא דאת ה' אלהיך תירא אזהרה למוציא ש"ש לבטלה דוקא בלא ברכה. אבל במברך ברכה לבטלה כיון שאומרה עכ"פ בדרך ברכה מותר מן התורה... ולכן נ"ל דלכ"ע אינו עובר אלא כשיזכיר השם בלא שום ברכה. או אפי' בברכה רק שאומר בדרך צחוק והיתול דבזה מסיר יראתו מפניו... אבל אם מברך להודות לה' שברא פרי העץ אף כשלא יאכל כלום אין כאן איסור דאורייתא כלל אלא דרבנן אסרו.

— נשמת אדם ה':א'

הנשמת אדם מודה אפוא ביסוד שהנחנו בדעת התוספות — "כיון שאומרה בדרך ברכה מותר מן התורה" — ואף מבקש לגרור לכך את הרמב"ם. אנו לא נלך עמו בזה עד הסוף, שכן לשון הרמב"ם "הרי הוא כנשבע לשוא" מוכיחה כדברינו שהברכה עצמה היא הנשיאה; אך דבריו מחדדים שהמערכה כולה סובבת על ציר אחד: מה פועל המטבע בהזכרה.

ה. חילוק יסודי — בין "ברכה לבטלה" ל"ברכה שאינה צריכה"

עד כאן שני צדדי החקירה. עתה נסיף נדבך שהוא, לדעתנו, המפתח ליישוב הסוגיות: שני מונחים מהלכים בדברי חז"ל והפוסקים — "ברכה לבטלה" ו"ברכה שאינה צריכה" — ואינם היינו הך.

יש מן הראשונים שזיהו ביניהם, וכלשון השאלות:

ומאן דמברך נמי ברכה שאינה צריכה הוה ליה כמוציא שם שמים לבטלה וקאים בלא תשא דרב וריש לקיש דאמרי תרוייהו כל המברך ברכה שאינה צריכה עובר משום לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא.

— שאלות דרב אחאי גאון נ"ג:א'

אבל בדברי הפוסקים מבצבץ ועולה חילוק. הרמ"א, לעניין המברך ברכת הגומל על טובת חברו, כתב:

הגה: ואין זה ברכה לבטלה מן המברך אע"פ שלא נתחייב בברכה זו הואיל ואינו מברך רק דרך שבח והודאה על טובת חברו שמשמח בה.

— שולחן ערוך, אורח חיים רי"ט:ד'

הרי ש"ברכה לבטלה" אינה כל ברכה שלא נתחייב בה, אלא ברכה שאין לה תוכן של שבח אמיתי; ברכה הנאמרת "דרך שבח והודאה" — אף בלא חיוב — יצאה מכלל "לבטלה". והמשנה ברורה הגדיר את הצד השני:

ברכה שאינה צריכה - כגון שמברך בתוך הסעודה על דברים שנפטרו כבר ע"י ברכת המוציא דזו הברכה שלא לצורך היא כלל ועוד כתבו הפוסקים דאפילו אם עכשיו לא היה הברכה לבטלה ג"כ היא לפעמים בכלל ברכה שאינה צריכה

— משנה ברורה רט"ו:י"ח

"אפילו אם עכשיו לא היה הברכה לבטלה" — הרי חילוק מפורש: יש ברכה שכשלעצמה ברכת אמת גמורה היא, על הנאה של ממש ובמטבע תקין, ואף על פי כן "אינה צריכה" מצד המערך הכולל. ועוד שם:

דעת כמה ראשונים דעיקר האיסור הוא מדרבנן כיון שהוא מזכירו בברכה דרך שבח והודאה וקרא אסמכתא בעלמא אבל אם הוא מזכירו להשם ח"ו לבטלה בלא ברכה לכו"ע יש בו איסור תורה.

— משנה ברורה רט"ו:י"ח

וכן דקדק הקיצור שולחן ערוך בלשונו, בהפרידו את שני האיסורים:

צְרִיכִים לְזַהַר שְׁלֵא לְבָרֵךְ חֵס וְשְׁלוֹם בְּרִכָּה לְבִטְלָה, או לְגַרְם לְעַצְמוֹ לְבָרֵךְ בְּרִכָּה שְׁאִינָה צְרִיכָה.

— קיצור שלחן ערוך ו:ד'

ומעתה נצרף את החילוק אל החקירה, ויאירו הדברים: לפנינו לא איסור אחד אלא שתי קומות. הקומה התחתונה — "ברכה לבטלה" בגדרה החמור: נטילת השם במטבע ברכה כשאינן לה שום תוכן ותכלית, כגון האומרה בחינם גמור. כאן, לדעת הרמב"ם, נשא את השם לשווא ממש — לאו דאורייתא, "כנשבע לשוא". והקומה העליונה — "ברכה שאינה צריכה": ברכה שיש לה על מה לחול, אלא שלא היה לה מקום להיאמר, שהיה יכול להיפטר בברכה אחרת או שגרם לעצמו את חיובה. כאן הברכה כשלעצמה שבח אמת הוא, ואין בה "שווא" מן התורה אף לרמב"ם — אלא פגם במטבע שטבעו חכמים, ואיסורה מדבריהם. ולשונו של הרמב"ם עצמו תוכיח: על התינוקות כתב "שֶׁהֵן מְבָרְכִין לְבִטְלָה בְּשַׁעַת לְמוּד" — תיאור של מעשה שאין לו חלות; ואילו את הלאו תלה ב"בְּרִכָּה שְׁאִינָה צְרִיכָה... נוֹשֵׂא שֵׁם שְׁמַיִם לְשׂוֹא" — ששם עצם הנשיאה היא לשווא.

ו. גרם ברכה שאינה צריכה — אבן הבוחן

החילוק שהעלינו עומד במבחנו בדין גרם ברכה. בסוגיית ברכות (לט ע"ב) מצינו שרב הונא הקפיד על תלמידיו שהרבו ברכות שלא לצורך, ומבואר שם שאף יצירת מצב הגורם ברכה נוספת — בכלל האיסור. והרחיבו הפוסקים, וכפי שקיבץ המגן אברהם:

לברך שנית — ואסור לגרום ברכה אחרת כשיכול לפטור בברכה אחת. וכתב הרשב"א בתורת הבית סוף בית א' דאסור לשיח בין שחיטה לשחיטה מה"ט... וכתב שלי"ה דבשבת אם הביאו לו פירות תוך הסעודה יכול להניחם עד אחר הסעודה כדי לברך עליהם ברכה אחרונה — דבשבת מותר לגרום ברכה כדי להשלים ק' ברכות.

— מגן אברהם רט"ו:ו'

התבונן בשלושה דברים העולים מכאן, וכולם מוכיחים את המהלך:

ראשית, האיסור חל אף על השֵׁח בין שחיטה לשחיטה — מעשה שאין בו לא הזכרת שם ולא ברכה, אלא יצירת התנאים המחייבים ברכה נוספת. אילו היה כל האיסור דין נקודתי בהזכרת השם, לא היה מקום לאסור את הגרימה, שהרי הברכה

שתבוא אחר כך ברכת חובה גמורה היא, ובשעת אמירתה שם שמים נישא בה כדין! על כורחך שיש כאן קומת איסור נוספת — פגם במערך הברכות, במטבע שטבעו חכמים — וקומה זו קיימת אף לשיטת הרמב"ם, שהרי אין כאן שום "נשיאה לשווא".

שנית, האיסור הזה נדחה מפני תכלית: בשבת מותר לגרום ברכה להשלמת מאה ברכות; וכיצא בזה כתבו התוספות (פסחים קא ע"א) לעניין ברכת היין בקידוש ובהבדלה, שכיוון שהיא טפלה למצווה לא חששו בה לברכה שאינה צריכה. אילו היה כאן חשש לאו דאורייתא של נשיאת השם — וכי תכלית של "מאה ברכות" מתירה לאו? על כורחך: ברכה שיש לה תכלית — אינה "שאינה צריכה" כלל. הצורך אינו "היתר" הדוחה איסור, אלא מגדיר את הברכה מעיקרא כברכה צריכה.

שלישית, ומכאן היסוד השני של חידושנו: "לשוא" ו"אינה צריכה" נמדדים בשעת הברכה ולפי תכליתה — לא למפרע לפי תוצאתה. ברכה הנאמרת לצורך — לצורך חיוב, לצורך ספק, לצורך מצווה, לצורך תקנה — אין נשיאת השם שבה "לשווא", יהא אשר יהא בירורו של דבר לאחר מכן.

ז. נפקא-מינות למעשה — תולדות הצדדים

א. ספק ברכות להקל

הרמב"ם קבע: "כָּל דְּבַר שֵׁיִסְתַּפֵּק לָּהּ אִם טְעוֹן בְּרָכָה אִם לֹא עוֹשִׂין אוֹתוֹ בְּלֵא בְּרָכָה. וְלְעוֹלָם יִזְהַר אָדָם בְּבְרָכָה שֶׁאֵינָה צְרִיכָה וְיִרְבֶּה בְּבְרָכּוֹת הַצְּרִיכוֹת" משנה תורה, הלכות ברכות י"א:ט"ז. ונחלקו האחרונים בטעמו של כלל זה, ומחלוקתם תלויה בדיוק בחקירתנו. הב"ח כתב: "דבספק נמי אסור לברך משום ספק ברכה לבטלה פן יהא עובר על לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא" ב"ח, אורח חיים כ"ט:ג'א', וכן נקט הכרתי ופלתי: "וכלל הוא ספק ברכות להקל משום חשש איסור לא תשא" כרתי על שולחן ערוך יורה דעה י"ט:ג' — הרי הכלל בנוי על צד ההזכרה, חשש לאו תורה. ואילו לשיטת התוספות, כדברי המגן אברהם שהובאו לעיל — "אם מברך מספק אינו עובר על לא תשא" — אין כאן אלא ספק דרבנן. ונפקא-מינה גדולה בצידה: במקום שיש צד מצווה לברך, כנשים במצוות עשה שהזמן גרמן, וכפי שדקדק רבנו תם:

מכאן מדקדק ר"ת שהנשים יכולים לברך על כל מצות עשה שהזמן גרמא אע"ג דפטירי לגמרי... ואין כאן משום לא תשא את שם ה' לפי שמברך ברכה שאינה צריכה דהך דרשא אסמכתא בעלמא היא... הילכך כיון שמתכוונות לברכה אין כאן משום לא תשא

— תוספות הרא"ש על קידושין ל"א א:ד'

והשאגת אריה הוסיף רובד: בברכה שחיובה מן התורה, כברכת התורה, אף החושש לברכה לבטלה — מחמיר בספקה לברך:

ויראה דודאי לכולי עלמא ברכת התורה הוי דאורייתא, דילפינן לה מקרא ד"כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלהינו"... וכיון שכן, לפום מאי דכתיבנא לעיל סימן כ"ד דכל היכא דהוי ברכה דאורייתא, אפי' תימא ברכה לבטלה דאורייתא, אפי"ה ספיקא לחומרא שאגת אריה כ"ה

ודבריו מתבארים היטב לפי יסודנו: המברך מספק לצאת ידי חיוב דאורייתא — ברכתו צריכה היא מצד הספק עצמו, ואין נשיאת השם שבה לשווא. ובזה מיושבת גם קושייתנו השלישית: אף לרמב"ם, החוזר ואומר אמת ויציב מספק אינו נכנס לשום ספק לאו, שהרי הצורך — לצאת ידי ספק דאורייתא — מגדיר את ברכתו כצריכה בשעתה, ו"לשוא" אין כאן אף אם יתברר שכבר אמר.

ב. ברכת התינוקות בשעת לימוד

הרמב"ם פסק: "התינוקות מלמדין אותן הברכות כתיקונן ואף על פי שהן מברכין לבטלה בשעת לימוד הרי זה מתיר" משנה תורה, הלכות ברכות א' ט"ו. והריטב"א תלה היתר זה במפורש בהיות האיסור דרבנן:

דאיסור ברכה לבטלה מדרבנן הוא ואסמיכוה אלא תשא את שם ה' אלהיך לשוא... ולפיכך התירו כאן לומר ברכה שאינה צריכה לו כדי לחנך בניו ובני ביתו במצות ואלו היה איסור תורה לא היו מתירים לו לעשות בידים איסור תורה משום חינוך מצות

— ריטב"א על ראש השנה כ"ט ב:א'

ולכאורה קשה על הרמב"ם: הוא הרי סובר שהאיסור דאורייתא, והיאך התיר? אלא על כורחך כדברינו: לימוד הברכות אינו מעשה ברכה כלל — אין כאן נטילת השם והשתתו על דבר, אלא הזכרה בתוך מסגרת של תלמוד תורה וחינוך, שהיא צורך גמור ואין בה "נשיאה לשווא". וזו ראייה נאה לכך שאף לרמב"ם הלאו תלוי במעשה הנשיאה שבמטבע, ולא בצליל ההזכרה.

ג. עניית אמן

כאן מתגלה החקירה בזעיר אנפין בתוך הלכה אחת ברמב"ם עצמו. על גדול המברך ברכה שאינה צריכה כתב "ואסור לענות אחריו אמן", ואילו על התינוקות כתב "ואין עונין אחריהן אמן. והעונה אחריהן אמן לא יצא ידי חובתו" משנה תורה, הלכות ברכות א' ט"ו — "אסור" כאן, "אין עונין" שם. ועמד על החילוק האבן האזל:

ומוכח דבכל הני דאין עונין אמן היינו לענין חיוב ומצוה דעניית אמן אבל אין כאן איסור דעניית אמן, ולא דמי לעונה אמן אחר המברך ברכה לבטלה דהתם כיון דעונה אמן אחר המברך הרי הוא מסכים על הברכה לבטלה והוי בכלל המברך ברכה לבטלה אבל... בתינוק המתלמד דמותר לו לברך לכן אין איסור לענות אמן.

— אבן האזל על משנה תורה, הלכות ברכות א' ט"ו:א'

הרי שני דינים החופפים בדיוק לשתי הקומות שהעלינו: אחר ברכה שיש בה עבירה — העונה אמן "מסכים" ונעשה שותף בנשיאת השם לשווא, ואיסור יש כאן (תולדת צד ההזכרה); ואחר אמירה שאינה מעשה ברכה — אין אמן אלא מפני ש"אין שם ברכה עלה" (תולדת צד המעשה), וכלשון המשנה ברורה: "ר"ל דאין שייך לומר אמן לאמת ולקיים את דברי המברך אחרי דאין שם ברכה עלה" משנה ברורה רט"ו:י"ג-כ"א. ובשם הגר"א הוסיף שם קל וחומר: "דלא עדיף מתינוק שמזכיר השם דרך לימודו דלא עשה איסור בהזכרתו ואפ"ה אין לענות אמן אחריו דאין שם ברכה עלה כ"ש זה דעשה איסור דהוציא ש"ש לבטלה" משנה ברורה רט"ו:י"ג-כ"א.

ד. תשובה על ברכה לבטלה ותיקון "ברוך שם"

השערי תשובה נשאל על מי שבירך שנים רבות ברכות תפילין שלא כתיקונן, וכתב:

מי ששגג ולא הניח תפילין ש"ר במצחו במקום הראוי כמה שנים ועל המצות עשה נתכפר לו בוידוי דברים אך לבו חרד על מצות לא תעשה של ברכה לבטלה לפ"ד הרמב"ם שהוא מדאורייתא והוא רוצה לקבל תשובה ע"ז ונראה כיון שלדעת התוס' והרא"ש הוא מדרבנן וגם שלפי מנהגינו אומר אחר הברכה בשכמל"ו שזה תיקון שלא יעבור על לא תשא א"כ לא חטא בברכה לבטלה

— שערי תשובה על שולחן ערוך אורח חיים כ"ז:י"ז

שתי תולדות בדבריו: חומרת התשובה תלויה בחקירה; ואמירת "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" מועילה כ"תיקון שלא יעבור על לא תשא" — תיקון שכל עניינו הפיכת ההזכרה שיצאה לבטלה לשבח, והוא מובן דווקא לצד שהאיסור בנשיאת השם, שעל ידי השבח שוב אין הנשיאה לשווא.

ח. סיכום — העולה מן הדברים

נשוב אל הקושיה הפותחת ונלקט את המהלך:

א. סוגיית תמורה קובעת שהזכרת שם שמים לבטלה גרידא אינה אלא באזהרת עשה של יראת השם; סוגיית ברכות תולה את המברך ברכה שאינה צריכה בלאו של "לא תשא" — ותמה המנחת חינוך: היאך הברכה, שהיא דרך שבח, חמורה מן ההזכרה הערומה?

ב. העמדנו את החקירה: דין בהזכרת השם או דין במעשה הברכה — והראינו ששורשה עמוק מניסוחה: הכול מודים שההזכרה גרידא בעשה, והכול מודים שמטבע הברכה הוא הקובע; המחלוקת היא בכיוון פעולתו של המטבע. לתוספת ולרא"ש המטבע מתיר — "כיון שמתכוונות לברכה אין כאן משום בל תשא" — ששבח אמת אינו "שווא" לעולם, ולא נותר אלא איסור דרבנן על ביזוי מטבע הברכות. ולרמב"ם המטבע מחייב — "לא תשא" עניינו נשיאת השם והשתתו על דבר, שהשבעה אב לה והברכה תולדתה, ולכן דקדק: "הרי הוא כנשבע לשוא". ובוה מיושבת קושיית המנחת חינוך מיניה וביה: אין הברכה חמורה מן ההזכרה על אף היותה מטבע — אלא מפני היותה מטבע; המטבע הוא שהופך הזכרה לנשיאה, ונשיאה שלא לצורך — לאו.

ג. הוספנו את היסוד השני: "לשוא" נמדד בשעת הברכה לפי תכליתה. מכאן שתי הקומות — "ברכה לבטלה" שאין לה תוכן ותכלית, שבה הלאו לרמב"ם; ו"ברכה שאינה צריכה" שגופה שבח אמת אלא שאין לה מקום במערך, שאיסורה מדרבנן אף לרמב"ם, כמוכח מדין גרם ברכה הנוהג אף במי שברכתו הבאה תהא ברכת חובה גמורה, ומן ההיתרים לגרום ברכה לצורך — מאה ברכות, קידוש והבדלה.

ד. ומכוח שני היסודות נתיישבו כל הסוגיות: ספק קרא אמת ויציב — חוזר וקורא אף לרמב"ם, שהצורך לצאת ידי ספק דאורייתא מגדיר את הברכה כצריכה ואת הנשיאה כשאינה לשווא; תינוקות מברכין "לבטלה" בשעת לימוד ומותר — שאין בלימוד מעשה נשיאה כלל; והחילוק ברמב"ם גופו בין "אסור לענות אמן" ל"אין עונין אמן" משקף את שתי הקומות: שותפות בנשיאת השם לשווא — מזה, והעדר שם ברכה — מזה.

ולמעשה נפקא לן: חומרת "ספק ברכות להקל" תלויה בחקירה — לצד ההזכרה חשש לאו, ולצד המעשה ספק דרבנן, ומכאן ההיתר לנשים לכרך על מצוות עשה שהזמן גרמן לבעלי השיטה השנייה; אמירת "ברוך שם כבוד מלכותו" אחר ברכה שיצאה לבטלה — תיקון שעיקרו לצד הנשיאה; והנהגה בגרם ברכה — כגון שלא להשיח בין שחיטה לשחיטה ושלא לפצל ברכות שלא לצורך — נוהר בקומה הדרבנן הנוהגת לכל הדעות, ש"לעולם יזהר אדם בברכה שאינה צריכה — וירבה בברכות הצריכות".

מקורות שצוטטו

1. ברכות ל"ג א:ל"ה
2. תמורה ג' ב:י"ט
3. מנחת חינוך ל"א:ב'
4. משנה תורה, הלכות ברכות א:ט"ו
5. משנה תורה, הלכות שבועות י"ב:ט'
6. משנה תורה, הלכות שבועות י"ב
7. אבן האזל על משנה תורה, הלכות ברכות א:ט"ו:א'
8. תוספות על ראש השנה ל"ג א:ה'
9. ריטב"א על ברכות ל"ג א:ט"ו
10. פסקי הרא"ש על קידושין א:מ"ט:א'
11. מגן אברהם רט"ו:ו'
12. ערוך השולחן, אורח חיים רט"ו:ה'
13. חכמת שלמה על שולחן ערוך, אורח חיים רט"ו:ג'
14. נשמת אדם ה':א'
15. שאילתות דרב אחאי גאון נ"ג:א'
16. שולחן ערוך, אורח חיים רי"ט:ד'
17. משנה ברורה רט"ו:י"ח
18. קיצור שלחן ערוך ו:ד'
19. משנה תורה, הלכות ברכות י"א:ט"ז
20. ב"ח, אורח חיים כ"ט:ג':א'
21. כרתי על שולחן ערוך יורה דעה י"ט:ג'
22. תוספות הרא"ש על קידושין ל"א א:ד'
23. ריטב"א על ראש השנה כ"ט ב:א'
24. משנה ברורה רט"ו:י"ג-כ"א
25. שערי תשובה על שולחן ערוך אורח חיים כ"ז:י"ז